

اللَّهُمَّ اِنِّى اَسْئَلُكَ بِرَحْمَتِكَ الْعَظِيْمَةِ

دانشگاه پیام نور

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات
گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه :

جلوه های قرآنی در حدیقه ی سنایی

استاد راهنما :

دکتر اسداله جعفری

استاد مشاور :

دکتر لیلا امینی لاری

نگارش :

نجمه کوشکی جهرمی

بهمن ۱۳۸۸

تقدیم به :

پدر بزرگوارم، که با فرزانتگی اش راه زندگی را به من نشان داد،

مادر مهربانم، که با دلسوزی اش یار همیشگی ام بود،

همسرم، که با صبر و حوصله، قدم به قدم مرا همراهی نمود،

و فرزند عزیزم، فاطمه.

سپاسگزاری:

منت فدای را که توفیق اتمام این پایان نامه به من ارزانی داشت.
سپاس می نهم زحمات بی دریغ استاد فرهیفته و ارجمند جناب
آقای دکتر اسداله جعفری که دریای علمشان را سفاوتمندانه در اختیارم
نهادند و راهنمایی های ارزنده شان روشنگر راهم بود.
قدردانی می کنم از استاد گرامی، سرکار خانم دکتر امینی که از
گفته های سودمند ایشان بهره ها بردم و تمامی اساتید گران قدری که
در مکتبشان شاگردی نموده ام.

علايم اختصاری

ب بیت

بب بیتهای

رک رجوع کنید به

چکیده

سنایی شاعر بلند مرتبه ی قرن پنجم و ششم هجری است که با الهام از آیات الهی نخستین منظومه ی عرفانی ادب فارسی یعنی حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه را به وجود آورده است. این کتاب از جمله کتبی است که نویسنده آن به دلیل آشنایی و تسلط به قرآن، از الفاظ و مفاهیم آن بسیار زیبا و لطیف بهره جسته و تأثیرات لفظی و معنوی قرآن در این کتاب چشمگیر و قابل توجه می باشد. در این رساله جلوه های قرآنی را در این کتاب بررسی نموده و عنوان اصلی موضوعاتی که طی فصول شش گانه به آن پرداخته شده به قرار زیر است:

فصل اول: مقدمه و شیوه و اهداف پژوهش و پرسش ها و فرضیه ها مطرح شده است.

فصل دوم: درباره سنایی و کتاب حدیقه الحقیقه است.

فصل سوم: به قرآن و تأثیر آن در ادب فارسی پرداخته شده است.

فصل چهارم: که مهمترین و گسترده ترین بخش رساله است جلوه های قرآنی را در ابواب دهگانه حدیقه بررسی نموده و ابیات متأثر از قرآن را به سه شیوه ی تلمیح، اقتباس و حل (تحلیل) تقسیم بندی نموده است.

فصل پنجم: نتایج حاصل از پژوهش به صورت جدول و نمودار ارائه شده است.

فصل ششم: نتیجه گیری از پژوهش و پاسخ به فرضیه ها می باشد.

۳۵	فصل چهارم: جلوه های قرآنی در حدیقه الحقیقه
۳۶	۴-جلوه های قرآنی در حدیقه الحقیقه
۳۷	۴-۱-جلوه های قرآنی به شیوه ی تلمیح
۳۷	۴-۱-۱-تلمیح در باب اول
۸۱	۴-۱-۲-تلمیح در باب دوم
۸۴	۴-۱-۳-تلمیح در باب سوم
۹۲	۴-۱-۴-تلمیح در باب چهارم
۹۴	۴-۱-۵-تلمیح در باب پنجم
۹۶	۴-۱-۶-تلمیح در باب ششم
۹۹	۴-۱-۷-تلمیح در باب هفتم
۱۰۳	۴-۱-۸-تلمیح در باب هشتم
۱۰۶	۴-۱-۹-تلمیح در باب نهم
۱۰۷	۴-۱-۱۰-تلمیح در باب دهم
۱۰۸	۴-۲-جلوه های قرآنی به شیوه ی اقتباس
۱۰۸	۴-۲-۱-اقتباس در باب اول
۱۲۱	۴-۲-۲-اقتباس در باب دوم
۱۲۳	۴-۲-۳-اقتباس در باب سوم
۱۳۳	۴-۲-۴-اقتباس در باب چهارم
۱۳۵	۴-۲-۵-اقتباس در باب پنجم
۱۳۷	۴-۲-۶-اقتباس در باب ششم
۱۴۰	۴-۲-۷-اقتباس در باب هفتم
۱۴۳	۴-۲-۸-اقتباس در باب هشتم
۱۴۱	۴-۲-۹-اقتباس در باب نهم
۱۴۴	۴-۲-۱۰-اقتباس در باب دهم
۱۴۵	۴-۳-جلوه های قرآنی به شیوه ی حل (تحلیل)
۱۴۶	۴-۳-۱-حل (تحلیل) در باب اول
۱۵۲	۴-۳-۲-حل (تحلیل) در باب سوم
۱۵۶	۴-۳-۳-حل (تحلیل) در باب چهارم
۱۵۷	۴-۳-۴-حل (تحلیل) در باب پنجم
۱۵۸	۴-۳-۵-حل (تحلیل) در باب دهم

فصل پنجم: جدولها و نمودارها ۱۵۹

۱-۵- جدول شماره ۱ ؛ تعداد کل ابیات ، ابیات متأثر از قرآن و انواع تاثیرات قرآنی در حدیقه سنایی ۱۶۰

۲-۵- نمودار شماره ۱ ؛ فراوانی ابیات تلمیح دار و تعداد تلمیحات در حدیقه ۱۶۱

۳-۵- نمودار شماره ۲ ؛ فراوانی ابیات اقتباس دار و تعداد اقتباسات در حدیقه ۱۶۲

۴-۵- نمودار شماره ۳ ؛ فراوانی ابیات حل یا تحلیل دار و تعداد حل یا تحلیل ها در حدیقه ۱۶۳

۵-۵- نمودار شماره ۴ ؛ فراوانی ابیات متأثر از قرآن در قیاس با کل ابیات حدیقه ۱۶۴

فصل ششم: نتیجه گیری ۱۶۵

۱-۶- نگاه کلی ۱۶۶

۲-۶- پاسخ به فرضیه ها ۱۶۷

۳-۶- یافته های نوین ۱۶۸

کتابنامه ۱۷۰

فصل اول

مقدمه

۱- مقدمه

شایسته است حکیم سنایی غزنوی را نخستین شاعر پارسی گوی دانست که با الهام از آیات الهی، منظومه ای عرفانی در ادب فارسی به وجود آورده است؛ منظومه ای که بعد از او الهام بخش شاعران دیگر گردید.

پیوند عمیق و انس و الفت سنایی با قرآن، باعث شده است که مفاهیم والای قرآن همچون خون در رگ های او جاری شود و از او شاعری مؤمن و معتقد به اسلام و قرآن و عترت بسازد. او با عشق و علاقه، مردم را به حق و حقیقت و پیروی از راه انبیا دعوت می کند و معتقد است که برای دستیابی به آن حقیقت مطلق که انسان خواهان رسیدن به آن است باید دست به دامان قرآن و انبیا گردد و از توجه به قیل و قال گمراهان پرهیز کند و شرط گام برداشتن در چنین راهی را در آن می داند که انسان عاشقانه و آگاهانه این راه را طی کند. شاعر بزرگی چون سنایی با تأثر از قرآن که کلام الهی و معیار فصاحت و بلاغت است، الفاظ و مفاهیم قرآنی را در قالب کلمات و جملات موزون ریخته و از آن شاهکاری بزرگ به نام حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه ساخته و در اختیار خوانندگان مشتاق قرار داده است.

کتاب حدیقه ی سنایی از جمله آثار مهم ادب عرفانی است که بررسی جنبه های مختلف آن در خور اهمیت می باشد، به خصوص این که سنایی به دلیل آشنایی و انس با قرآن، در این کتاب بسیار زیبا و لطیف از مضامین قرآن بهره جسته، به همین جهت نادیده گرفتن جلوه ها و صناعات زیبای قرآنی در این کتاب، بسی دور از لطف است. مقصود ما در این پژوهش آن است که تأثیرات قرآنی را در این کتاب بررسی نموده، و در اثنای این سفر ضمن آشنایی با اشعار و افکار این شاعر بزرگ به گوشه ای از معارف والای قرآنی به کار گرفته در این کتاب دست یابیم.

لازم به ذکر است که نگارنده جهت انجام این پژوهش کتاب حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه، تصحیح و تحشیه محمدتقی مدرس رضوی را انتخاب نموده است؛ به این دلیل که در دسترس ترین و جامع ترین نسخه ی این متن است. ابیات دارای تأثیرات قرآنی در این کتاب در قالب ۳ صنعت ادبی که شامل تلمیح، اقتباس و حل (تحلیل) می باشد گنجانیده شده است. در کل این رساله شامل ۶ فصل می باشد که در هر فصل به موضوعات مربوط به آن پرداخته شده است. در پایان لازم است شیوه های ارجاع درون متنی پایانه نامه به طور خلاصه ذکر شود:

۱- ارجاع به حدیقه: در آخر بیت یا ابیاتی که از حدیقه استخراج شده و دارای تأثیرات قرآنی است ابتدا شماره صفحه و سپس شماره سطر کتاب مورد نظر آورده شده است: (شماره صفحه/ شماره بیت).

۲- ارجاع به قرآن: پس از ذکر آیات قرآنی ابتدا نام سوره، بعد شماره سوره قرآنی و سپس شماره آیه مورد نظر آورده شده است: (نام سوره (شماره سوره): شماره آیه).

۳- ارجاع به منبع کتاب یا مقاله: پس از عنوان کردن مطلب مورد نظر ابتدا نام خانوادگی نویسنده کتاب، سپس سال چاپ کتاب و بعد شماره صفحه کتاب مورد نظر آورده شده است: (نام خانوادگی، سال: شماره صفحه).

۱-۱- پرسش ها و فرضیه ها

- الف) پرسش های اصلی مطرح شده در این پژوهش به شرح ذیل می باشد:
- ۱- تأثیرات قرآنی در کدامین ابیات حدیقه الحقیقه وجود دارد؟
 - ۲- تأثیرات قرآنی مربوط به کدام سوره و آیه ی قرآن می باشد؟
 - ۳- شیوه های استشهاد به قرآن در این کتاب کدامند؟
 - ۴- کاربرد کدام صناعات قرآنی در این کتاب بیشتر است؟
 - ۵- میزان تأثیرات لفظی و معنوی سنایی از قرآن در این کتاب چقدر است و آیا می توان جامعه ای آماری از آن به دست آورد؟
 - ۶- آیا میزان تأثیرات سنایی از قرآن در ابواب دهگانه حدیقه یکسان است؟
- ب) فرضیه های مطرح شده در این پژوهش نیز به این شرح می باشد:
- ۱- تأثیرات سنایی از قرآن در این کتاب چشمگیر و قابل توجه می باشد؛
 - ۲- جلوه های قرآنی در ابیات آغازین حدیقه واضح و آشکار و در دیگر ابیات مبهم است؛
 - ۳- قرآن در شیوه ی عرفانی سنایی تأثیر بسزایی داشته است؛
 - ۴- سنایی از موضوعات قرآنی خاصی بیشتر استفاده کرده است و استشهاد او به قرآن بیشتر از مقوله ی تلمیح است؛
 - ۵- میزان تأثیرات سنایی از قرآن در ابواب دهگانه حدیقه متغیر است.

۱-۲- سابقه پژوهش

قرآن کتابی است که در طول ۱۴ قرن از جهات مختلف در حیات فردی و اجتماعی انسان ها تأثیر پنهان و آشکار داشته است و بارزترین موارد این تأثیر در سروده های شاعران، نویسندگان و دبیران است، به همین جهت بررسی تأثیرات قرآنی در ادبیات و آثار و نوشته های شاعران و نویسندگان مورد توجه بوده است.

نویسندگان بزرگی چون شفیعی کدکنی، علی اصغر حلبی و یا محمدتقی مدرس رضوی اگرچه به صورت مجزا تأثیر قرآن را در سروده ها و نوشته های شعرا و نویسندگان بررسی نکرده اند ولی در شرح هایی که بر کتب مختلف ادبی نوشته اند در مواردی هم به تأثیرات قرآنی پرداخته اند و به آیات قرآنی اشاراتی داشته اند.

کتاب ها و مقالاتی در رابطه با تأثیر قرآن و حدیث در مجموعه ی ادبیات فارسی تهیه و تدوین شده است و صناعات قرآنی را مورد بررسی قرار داده و با وجود آن که در مورد آثار شاعران عارف بزرگی چون مولانا، سنایی، عطار، حافظ و ... پژوهش های گوناگون انجام گرفته است؛ اما بررسی تأثیرات و الهامات قرآنی در آثار این شاعران کمرنگ و گاهی بی رنگ است و اغلب به صورت مجموعه هایی است که توسط دانشجویان مقاطع مختلف تحصیلی در قالب رساله و پایان نامه و یا مقاله فراهم می آید.

از جمله تحقیقاتی که در زمینه تأثیر قرآن صورت گرفته است به این شرح است: ۱- تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی، ۲- قرآن در مثنوی مولانا، ۳- قرآن از دیدگاه حافظ، ۴- پرتوی از قصص قرآن در آثار سعدی، ۵- تأثیر قرآن کریم در دیوان ناصر خسرو و ...

در مورد کتاب حدیقه ی سنایی که از جمله آثار مهم ادب عرفانی است نیز پژوهش های زیادی انجام گرفته است مانند بررسی دیدگاه های اخلاقی سنایی، فرهنگ لغات، تعبیرات، کنایات و استعاره، شرح لغات و ابیات دشوار حدیقه و ... ، اما در مورد تأثیر قرآن در این کتاب مجموعه ای مدون تهیه نشده و فقط در شرح هایی که بر آن نوشته اند به این تأثیرات قرآنی کمابیش اشاراتی رفته است.

۳-۱- ضرورت انجام پژوهش

سنایی شاعر بزرگ قرن پنجم و ششم هجری است که کاخ باعظمت و شکوهمند شعر پارسی بر شالوده شعر و شعور او استوار است. او نخستین شاعری است که قرآن را با عمق و گستردگی فوق العاده در آثار خود به کار گرفت و به خصوص اثر ارجمند او یعنی حدیقه الحقیقه از این جهت در خور توجه و تأمل است که متأسفانه در تحقیقات ادبی پارسی کمتر بدان پرداخته شده است. تأثیرات لفظی و معنوی سنایی از قرآن در این کتاب بسیار چشمگیر می باشد به نحوی که گاهی اوقات در عین زیبایی ابیات او را کمی مشکل و دیرفهم کرده است. لذا بر خواننده این کتاب لازم است جهت درک هر چه بهتر مفاهیم عرفانی، اخلاقی و حکمی و ... با تأثیرات و اشارات قرآنی به کار رفته در آن آشنا و مأنوس باشد. از آنجا که تحقیقات چندانی در این مورد صورت نگرفته است، بررسی این تأثیرات و جلوه های قرآنی به صورت مدون و یکجا ضرورت این تحقیق را آشکارتر می سازد.

۱-۴- اهداف و کاربرد پژوهش

اهداف و کاربردهایی که از انجام این پژوهش دنبال می شود به این شرح است:

- ۱- تأثیرات لفظی و معنوی قرآن در کتاب حدیقه بررسی شود؛
- ۲- آیه های قرآنی مربوط به هر یک از این تأثیرات قرآنی مشخص شود؛
- ۳- شیوه های استشهاد به قرآن در این کتاب مشخص شود و این تأثیرات در قالب صناعات ادبی تقسیم بندی شود؛
- ۴- میزان استفاده ی سنایی از قرآن در ابواب دهگانه مشخص شود؛
- ۵- سعی می گردد جامعه ی آماری از این تأثیرات بدست داده شود؛
- ۶- با بررسی این تأثیرات و صناعات ادبی هم درک اشعار این کتاب آسان تر می گردد و هم لذت زیبای این اشعار افزایش می یابد؛
- ۷- خواننده به تأثیر قرآن در نخستین منظومه ی شعری عرفانی ادب فارسی و ارتباط آن با عرفان اسلامی آشنایی یابد؛
- ۸- این تحقیق به عنوان راهنمایی مورد استفاده پژوهشگران، محققان و دانشجویان قرار گیرد و جهت انجام پژوهش ها و تحقیقات دیگر در مورد این کتاب، مفید و راهگشا باشد؛

۱-۵- روش انجام پژوهش

جهت انجام این تحقیق از روش کتابخانه ای استفاده شده است:

قبل از مطالعه حدیقه به مطالعه درباره تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی و بررسی فرهنگنامه ی موضوعی قرآن کریم (در ۳ جلد) پرداختم، سپس با گزینش حدیقه الحقیقه ی تصحیح و تحشیه محمدتقی مدرس رضوی و مطالعه ی چند باره ی آن، هر جایی که اثری از قرآن دیدم، آن را یادداشت کردم. برای نوشتن این رساله از شرح های مختلفی که بر حدیقه نوشته شده بود، استفاده نمودم. بدین ترتیب که پس از مطالعه ی هر بیت با مشاهده ی نشانه ای از قرآن به کتاب فرهنگنامه ی موضوعی قرآن و جهت بررسی کلمات و الفاظ قرآنی به معجم المفهرس رجوع کرده و آیه و سوره ی مربوط به هر کدام را یادداشت می نمودم و ترجمه ی آن را نیز ذکر می کردم و در این مورد، هم از نظریات نویسندگان دیگر که در کتاب

خود به آیات قرآنی اشاره هایی داشته اند و هم از کتب مختلف قرآنی، مانند قصص قرآنی، پیامبران در قرآن و ... استفاده می نمودم.

در بعضی موارد به علت تعدد آیات مربوط به یک بیت به نوشتن ۱ الی ۲ آیه بسنده کرده و بقیه به صورت ارجاع به قرآن با علامات اختصاری یاد شده، که مفهوم این علامت ها در آغاز رساله بیان شده است. در جاهایی که لازم دیده ام جهت روشن شدن مفهوم ابیات دشوار و یا وضوح بیشتر این تأثیرات قرآنی، از توضیحات اضافی ابا نکرده و آن را ذکر کرده ام. البته در این مورد ذکر منبع و مأخذ را فراموش ننموده ام. لازم به ذکر است که جلوه های قرآنی در این کتاب در قالب صناعات ادبی چون تلمیح، اقتباس، حل (تحلیل) گنجانیده شده و این تقسیم بندی نیز از مزایایی برخوردار است؛ از جمله این که خواننده این رساله با شیوه های استشهاد به قرآن در ادب فارسی آشنایی می یابد و دیگر این که مشخص نمودن این صناعات به زیبایی کار سنایی در استفاده ی او از قرآن می افزاید.

یادآوری این نکته نیز ضروری است، از آنجا که این صناعات ادبی گاهی اوقات مرز مشخص و معینی ندارد آن وجه غالب و بارز مورد توجه است در عین این که وجوه دیگر را نمی توان از نظر دور داشت.

گاهی اوقات مضامین اشعار سنایی در کتاب تکراری است و در این مورد از تکرار آیه و ترجمه آن پرهیز کرده و آن را با علامت اختصاری به آیه ای که در ابتدا ذکر شده ارجاع داده ام. بعد از اتمام فصل اصلی حدیقه یعنی بررسی جلوه های قرآنی در این کتاب، برای غنی تر شدن رساله و آشنایی بیشتر خوانندگان فصول دیگری نیز بر آن افزوده که فصلی از آن را به معرفی سنایی و کتاب حدیقه اختصاص داده و در فصل دیگر به قرآن و تأثیر آن در ادب فارسی پرداخته شده که در این فصل شیوه های استشهاد به قرآن در ادب فارسی هم مطرح شده و در پایان جهت تکمیل کار به نتیجه گیری پرداخته و یافته های خود را از پژوهش به صورت نمودار و آمار و ارقام ارائه نموده ام.

امیدوارم که در این راه توانسته باشم خدمتی ناچیز به جامعه ادبیات نموده باشم و با این حال که با بضاعت ناچیز خود به انتهای کار رسیده ام بر این باورم که برای وارد شدن در این اقیانوس باید غواصی بود آشنا با رموز صید و گوهرشناس، و دریافته ام که این هنوز آغاز راهست و بدایت

امر و باید راه زیادی طی شود تا به مطلوب برسیم. امیدوارم که بتوانم در فرصت های آتی این کار را ادامه دهم. ان شاء الله

فصل دوم

سنایی و حدیقه الحقیقه

۲- سنایی و حدیقه الحقیقه

در این فصل ابتدا به معرفی کامل سنایی، اوضاع و احوال و آثار او و سپس به اجمال به بزرگترین اثر او یعنی حدیقه الحقیقه خواهیم پرداخت.

۲-۱- سنایی غزنوی

نامش مجدود، کنیه اش ابوالمجدد، نام پدرش آدم و تخلصش سنایی است. شاعر و عارف بزرگ قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری است که در غزنه متولد شد (عاملی، ۲۵۳۵: ۲۳). تمام کسانی که با شعر و ادبیات عرفانی این مرز و بوم آشنایی دارند، بی تردید نام حکیم سنایی غزنوی را شنیده اند؛ زیرا غالباً این نام در کنار نام شاعران بلند آوازه ای همچون شیخ عطار، مولانا و خواجه حافظ آمده است. اما با وجود این که شهرت حکیم سنایی در شعر و شاعری، شهرتی واقعی است که از حد مدهانه های معمول ادبی می گذرد، متأسفانه از زندگی او اطلاعات زیادی در دست نیست و آنچه از او می دانیم شرح حال مختصری است که در اغلب تذکره ها چون تذکره ی دولتشاه، نفحات الانس، هفت آسمان، مجمع الفصحا، ریاض العارفین، هفت اقلیم و چند تذکره ی دیگر با توضیحاتی کم و بیش یکسان به چشم می خورد. در مورد زادگاه حکیم سنایی همه ی پژوهشگران بر این باورند که بدون هیچ تردیدی زادگاه او شهر غزنین است. البته علت راه یافتن به این یقین، کسی جز حکیم سنایی نیست که در منظومه ی حدیقه الحقیقه صراحتاً به زادگاه خود اشاره می کند و در قصیده ای نیز می گوید.

شادمان باش از من و از خود که اندر نظم و نثر نخراسان چون تویی زاده است نرغزنین چو من
(سنایی، ۱۳۶۲: ۵۲۸)

اما در مورد سال تولد و وفات سنایی با روایات مختلفی مواجهیم که این روایات بیانگر اختلاف نظر پژوهشگران است. در مجموع سال تولد وی باید در حدود سال های ۴۶۳ یا ۴۷۳ باشد و تاریخ وفاتش به سال ۵۳۵ به صحت نزدیک تر است (یوسف نیا، ۱۳۷۷: ۱۶ و ۱۵).

وی معاصر با مسعود بن ابراهیم و فرزندش بهرامشاه غزنوی است. پدرش آدم، از خاندانی شریف و کریم برخاسته، معلم فرزندان وزیر ثقه الملک طاهر بن علی بود. او پس از رشد و بلوغ در شاعری به خدمت سلطان غزنوی راه جست و با رجال حکومت آشنا شد و به مداحی آنان